

Дмитро Білокопитов
аспірант кафедри політології та філософії
ХРІДУ НАДУ при Президентові України

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ВЗАЄМОДІЇ МІЖ ІНСТИТУТАМИ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ТА ОРГАНАМИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ В ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Розглянуто еволюцію і приклади взаємодії між державними та громадськими структурами в зарубіжних країнах. Показано, що громадянське суспільство активно розвивається у всьому світі. Встановлено, що ключовими характеристиками рівня розвитку громадянського суспільства є «якість» і «вбудованість». Продемонстровано, що рівень розвитку громадянського суспільства є більш високим в країнах північно-західної Європи, які мають відповідні історичні традиції демократії та толерантності.

Ключові слова: демократія, громадянське суспільство, союзи, асоціації, управління, влада, автономність, модернізація, інтеграція.

Dmytro Bilokopytov
PhD student of Political sciences and Philosophy Department
of Kharkiv RIPA NAPA under the President of Ukraine

FEATURES OF INTERACTION DEVELOPMENT BETWEEN CIVIL SOCIETY AND PUBLIC ADMINISTRATION BODIES IN FOREIGN COUNTRIES

Problem statement. Over the recent years, a discussion is underway in Ukraine as to the role of civil society in public-administrative and political processes, its «historical mission” and practical tasks in the country’s European integration context. However, civil society itself, its structure and development trends are still understudied. The same is true for the nature of the desired state impact on civil society institutions meant to encourage them to perform their key functions successfully. At the same time, in the second half of the 20th century – the early 21st century, a large number of countries underwent similar processes of building properly balanced relations among diverse entities of socio-political development. Analysis of their experience is of critical importance and benefit for Ukraine.

Recent research and publications analysis. It should be mentioned that the problems of civil society’s development in Ukraine and features of the state-civil society interaction have been studied by numerous Ukrainian researchers. Of those, it is worthwhile to mention N. Beniukh, T. Bielska, M. Dolishnii, S. Kadomtseva, V. Korzhenko, Yu. Krasnov, V. Kravchuk, V. Kuprii, V. Sliusarenko, S. Teleshun, A. Tkachuk, T. Zaiats and other scholars. Yet, the problem of analysis and adaptation of the world experience of building an effective civil society remains urgent for Ukraine.

Thus, **the paper objective** is generalization of the world experience and determining efficient means of the state’s encouraging civil society development.

The paper main body. Civil society is a significant and dynamically evolving component of social relations all over the world. It is not only an institution that serves to satisfy people’s immediate needs, but also a mighty force influencing all the spheres of life activity (political, economic, spiritual etc.). At the same time, there is no speaking of civil society’s equal development in all countries. Every state has its own specificity of civil institutions’ activity and their inclusion into public administration process. According to modern scientists, the strength of civil society is manifested in a relatively uniform distribution of social benefits, one of which is power. It is civil society that contributes to existence of political regimes by acting as both a customer and auditor of specific state policies implementation. At the same time, domination of a strong and authoritative state makes civil society weaken.

Despite the fact that the processes of the growing strength of the state and civil society do not always oppose each other, accumulation of political or economic capital by one of the actors are quite common for the countries that undergo transformations. The main problem of civil society in that context is involvement with the public administration process and connection with the state, which most often determines what degree of participation is likely or unlikely to be achieved.

Conclusions of the research and prospects for further surveys. As analysis of the world experience shows, the most wide-spread practices of civil society institutions’ inclusion are integrative (prevalent in the North-Western European political systems), incorporating, and populist (which get civil society representatives involved in the public sphere either via vertically organized clientele networks or through mass adherence to the leader). The latter two methods are common to the post-Soviet countries. In this case, researchers from different countries use the characteristics of ‘quality’ (versus quantity) and ‘integratedness’ (versus autonomy) to determine the degree of the civil society’s functional strength/weakness. Quality is a property, which shows a real ability of various organizations to be socially (privately) useful. Integratedness is a property that allows us to speak of civil institutions’ inclusiveness into the public-political and economic spheres. Ensuring the cultivation of these characteristics is made possible due to implementation of the state policy, aimed to foster tolerance in the political sphere, cooperation in the economy, and support for local government development, which should become the source of forming a horizontal system for citizens’ inclusion into the public administration sphere.

The mechanisms and tools of that implementation will make the subject of further research.

Keywords: democracy, civil society, unions, associations, administration, power, autonomy, modernization, integration.

Дмитрий Белокопытов

аспирант кафедри політології та філософії Харківського регіонального інституту державного управління НАГУ при Президенті України

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ МЕЖДУ ИНСТИТУТАМИ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА И ОРГАНАМИ ПУБЛИЧНОГО УПРАВЛЕНИЯ В ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАНАХ

Рассмотрена эволюция и примеры взаимодействия между государственными и общественными структурами в зарубежных странах. Показано, что гражданское общество активно развивается во всем мире. Установлено, что ключевыми характеристиками уровня развития гражданского общества является «качество» и «встроенность». Продемонстрировано, что уровень развития гражданского общества является более высоким в странах северозападной Европы, которые имеют соответствующие исторические традиции демократии и толерантности. **Ключевые слова:** демократия, гражданское общество, союзы, ассоциации, управление, власть, автономность, модернизация, интеграция.

Постановка проблеми

Протягом останніх років в Україні тривають дискусії щодо ролі громадянського суспільства в публічно-управлінських і політичних процесах, його «історичній місії» та конкретних завдань в умовах європейської інтеграції України. Між тим, саме громадянське суспільство, його структура та тенденції розвитку залишаються мало дослідженими. Незрозумілим залишається і бажаний характер впливу з боку держави на інститути громадянського суспільства для забезпечення виконання ними своїх ключових функцій. Поряд з цим, схожі процеси конструювання належних балансів відносин між різними суб'єктами соціально-політичного розвитку у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст. переживала ціла низка країн. І аналіз їх досвіду є вкрай важливим і корисним для України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблеми розвитку громадянського суспільства в Україні, особливості його взаємодії з державою досліджувало багато українських учених, серед яких Т. Бельська, Н. Бенюх, О. Вінніков, С. Демченко, М. Долішній, Т. Заяць, Г. Зеленько, С. Кадомцева, Н. Калінкіна, В. Корженко, В. Кравчук, Ю. Краснов, В. Купрій, В. Куценко, В. Ладиченко, М. Лациба, І. Матвєєнко, М. Месюк, Ю. Михальський, В. Місюра, В. Нікітін, А. Палій, Т. Пантелєєва, О. Пухкал, Ф. Рудич, Л. Самойленко, О. Сергєєва, В. Слюсаренко, С. Телешун, А. Ткачук, О. Чаплигін, Ю. Шаров та ін. Між тим, проблема узагальнення та адаптації світового досвіду розбудови дійового громадянського суспільства й досі залишається вкрай актуальною для України.

Мета

Таким чином, метою статті є узагальнення світового досвіду та визначення ефективних способів сприяння розвитку громадянського суспільства з боку держави.

Виклад основного матеріалу

Історично громадянське суспільство виникає в процесі боротьби між активними громадянами, що конкурують за певну сферу, переслідуючи колективні інтереси [1; 4]. Основні концептуальні положення про громадянське суспільство були сформульовані такими видатними мислителями минулого, як Дж. Локк, Ш. Монтеск'є, І. Кант, Г. Гегель, А. де Токвіль та ін. Завдяки роботам цих та багатьох інших мислителів під громадянським суспільством сьогодні прийнято розуміти:

- по-перше, асоціації людей, в яких кожна людина має невідчужувані права (одним з найважливі-

ших серед яких є право власності), є рівноправним з іншими членами суспільства, самостійна у виборі цивільного стану;

- по-друге, громадські союзи людей, які об'єдналися з соціальної, етнічної, релігійної та іншої приналежності, політичних, економічних, професійних та інших інтересів;
- по-третє, формування суспільних відносин, які розвиваються і функціонують на самоврядних засадах, а також шляхом прояву інтересів і волі окремих індивідів і їх асоціацій, що діють у вільному від державно-правового впливу соціально-му просторі.

Громадянське суспільство завжди виступає в дуалістичній формі і складається, з одного боку, з публічно-політичного компонента, який містить мережу громадських організацій та структур, котрі виходять на публічно-політичну арену: громадські рухи, об'єднання, асоціації тощо, і спрямовані на вирішення проблем на макрорівні. З іншого – приватного компонента, сформованого з утворень, які включають громадян, об'єднаних за інтересами для вирішення приватних (локальних) проблем (мікрорівень). Між тим, варто відзначити, що в сучасній науковій традиції громадянське суспільство прийнято розглядати не тільки в пасивному розумінні – як мережу громадських інститутів і структур, а й активному – в контексті самоконструювання колективних акторів, у тому числі й політичних акторів.

На думку сучасних науковців, сила громадянського суспільства проявляється у відносно рівномірному розподілі суспільних благ, одним з головних серед яких є влада [5; 6]. Саме громадянське суспільство робить свій внесок в існування стабільних демократичних політичних режимів, виступаючи одночасно і замовником, і контролером реалізації певної державної політики.

У той же час у ситуації, коли занадто сильна і авторитарна держава домінує, громадянське суспільство є слабким. Так, наприклад, саме слабкість громадянського суспільства свого часу зробила свій внесок в інституціоналізацію авторитарних структур у більшості країн Латинської Америки [9].

Також варто відзначити, що громадянське суспільство характеризується різним рівнем громадянської участі. Демократичне громадянське суспільство ви-

значається як суспільство, в якому максимальною є сила прямої групової участі в прийнятті рішень, що впливають на життя громадян. Це вимагає множинності дрібних демократично структурованих і заснованих на участі організацій. Ідеальним прикладом є Північно-Західна Європа, де процес модернізації відбувався таким чином, що громадські й політичні права, які в доіндустріальну епоху належали тільки тим, хто перебував на горі соціальної піраміди, стали широко розповсюджуватися на тих, хто перебував на нижчих ступенях. Така широка дифузія прав була досягнута як зверху (елітами; конкуруючими між собою за політичну підтримку непривілейованих класів), так і знизу (через економічні та політичні організації міських і сільських працівників). Звичайно, цей процес був повільним і нерівномірним. У багатьох випадках боротьба за отримання прав починалася на політичному рівні, наприклад, зі спроб отримати право голосу або право сформувати асоціації. Пізніше стався зсув у бік установалення держави загального благоденства (добробуту) [10, с. 82].

Сьогодні боротьба за права в розвинених країнах Північно-Західної Європи, як правило, набуває форми популярних рухів, що вимагають покращення якості життя (наприклад, екологічний рух), і подальшої демократизації не тільки в політичній, але також в економічній і культурній сферах, наприклад, рух за сексуальну рівність, знищення расової дискримінації, включення працівників у процес управління тощо.

У суспільствах, де процес модернізації проходив набагато пізніше, незважаючи на відносно ранні стадії формування демократичних політичних інститутів, реалізація публічної політики щодо поліпшення побутових умов, майже в усіх випадках набувала більш вертикального і авторитарного характеру, а поширення політичних і соціально-економічних прав було більш нерівномірним і обмеженим. Незважаючи на те, що нижні верстви були включені до політичних процесів, вони не отримали достатнього впливу на політичну владу, розподіл фінансових ресурсів і підвищення соціального статусу.

Для того, щоб визначити основні відмінності в моделях взаємин громадянського суспільства і держави в різних країнах, необхідно звернути увагу на роль держави в країнах, що розвиваються. Чим пізніше держава включається в процес розвитку громадянського суспільства, тим більше цей процес потребує централізованого керівництва, переважно з боку держави або інших інститутів, які централізовано конструюються самою державою.

Між тим, успішний розвиток громадянського суспільства залежить не тільки від державного втручання в цей процес. Так, наприклад, як зазначає Н. Музеліс, кілька держав, які почали розвиватися пізніше, проте, наблизилися до (наприклад, Південна Корея, Тайвань) або навіть стали частиною (Норвегія, Фінляндія, Нова Зеландія, Австралія) так званого розвиненого світу – мали такі базові риси своєї стратегії розвитку:

1) успішна аграрна модернізація, в результаті якої відбулося не тільки підвищення продуктивності, а й сформувався певний рівень аграрного егалітаризму, здатний «створити важливий внутрішній ринок домашніх господарств»;

2) сильні зв'язки між первинним і вторинним секторами громадянського суспільства;

3) ефективний та інтервенціоністський державний апарат [12, с. 226].

Незважаючи на те, що процеси посилення держави та інститутів громадянського суспільства не завжди суперечать один одному (а у великій кількості випадків навіть допомагають), акумулювання політичного або економічного капіталу особливо в одних руках є дуже поширеним явищем у країнах, що трансформуються. Логіка побудови або створення політичної бази дуже часто підриває логіку ринкової й економічної раціоналізації. Як результат, у багатьох країнах Азії, Африки та Латинської Америки держава часто нагадує «колючі на глиняних ногах» без здатності розумно реагувати на швидко мінливий світовий та внутрішній соціальний контекст.

Основною проблемою громадянського суспільства в цьому контексті є включення в процес публічного управління і зв'язок з державою, яка майже в усіх випадках визначає, якого рівня участі вдасться або не вдасться досягти. Так, Н. Музеліс уважає, що з точки зору ідеально-типичних понять, публічно-політичне включення (інклюдія) інститутів громадянського суспільства в процес публічного управління відбувається трьома різними способами:

1) інтегративний спосіб, який превалує у деяких північно-західних європейських політичних системах і який відрізняється відносно автономною горизонтальною системою включення (інклюдія) населення в публічну сферу;

2) інкорпоративний спосіб, який приводить людей у публічну сферу шляхом включення в персоналізовані, клієнтелістські мережі, які знижують значимість більш горизонтальних публічно-політичних структур, таких, як профспілки або партії, заснованих на універсальних критеріях рекрутування;

3) популістський спосіб, який мобілізує і вводить новачків в публічну сферу не через вертикально організовані клієнтелістські мережі, не через горизонтально організовані групи інтересів, а за допомогою масової прихильності до лідера, чия харизма стає головним джерелом легітимації і стає головною сполучною ланкою між інтересами громадянського суспільства і публічною сферою [12, с. 232].

Н. Музеліс також визначає причини, за якими в перехідних (трансформаційних) суспільствах, як правило, розвивається тенденція заміни інтегративного способу публічної інклюдія на інкорпоративні і/або популістські способи. Зокрема, він пов'язує це із історичною спадщиною цих країн. Як вказував О. Хінце, в декількох частинах доіндустріальної Західної Європи було досягнуто міцний баланс між централізованою адміністрацією монарха і різними групами середніх шарів [9]. Цей баланс у поєднанні зі сприятливими умовами за останні два століття привів до появи успішних демократичних парламентських режимів, які характеризуються сильним громадянським суспільством, здатним контролювати політичні/публічно-управлінські процеси. Якщо взяти до уваги цю тезу, то стає очевидним, що країни, які отримали незалежність тільки в XIX ст. або пізніше, і не мають такої ж західноєвропейської плюралістичної спадщини, перебували у вкрай несприятливих умовах із самого початку.

Конкретний приклад: аж до початку XIX століття деякі країни Балканського півострова і Латинської

Америци були підлеглими частинами величезних імперій – відповідно, Османської та Іберійської. Ці країни не мали досвіду західноєвропейського абсолютизму з його унікальним балансом між монархом і аристократією, який уже на ранніх стадіях привів до зародження основ правової держави і виникнення середнього класу. Замість цього Османська держава до кінця свого існування дуже близько підійшла до крайнощів патримоніального правління, яке М. Вебер назвав султанізмом – системою, яка характеризується повним підпорядкуванням знаті й вищих державних осіб правителю-деспоту [2, с. 182]. Можна сказати, що аналогічний тип крайнього, деспотичного патримоніального правління домінував і в колоніальній Латинській Америці, де відсутність політичного феодалізму дозволила іберійським правителям створити сильну деспотичну державу, нетерпиму до автономних інтересів груп і асоціацій.

Держава в багатьох трансформаційних суспільствах не тільки знаходилася під тягарем негативної спадщини, але і траєкторія її розвитку після здобуття незалежності ще більше посилювала деспотичні характеристики попереднього періоду [1, с. 98]. Якщо врахувати колосальне зростання держави, що передувала розвитку промисловості, і брати до уваги, що широкомасштабна індустріалізація була досягнута тільки під патронатом держави, то не дивно, що більшість організацій громадянського суспільства функціонували тут не стільки як захисники від державного деспотизму, скільки як адміністративний додаток до державного апарату, високо корумпованого і авторитарного за своїм характером. Це справедливо, наприклад, щодо таких різних організацій працівників, як профспілки, які, на відміну від західного варіанту, створювалися не опозицією державі і бізнесу, а самими державними елітами для зміцнення своїх інструментів домінування.

Ця різниця між центром і периферією щодо артикуляції інтересів держави і громадянського суспільства стає абсолютно очевидною при порівнянні сучасного корпоративізму в двох випадках. У розвинених демократичних країнах співпраця громадянського, приватного і державного секторів не носить примусового характеру і заснована на тому, що три партнери прагнуть координувати свою політику і досягати угоди, перебуваючи в положенні відносно автономії. У трансформаційних країнах те, що називається корпоративними угодами, базується не стільки на реальній співпраці, скільки на відкритому або прихованому примусі з боку держави [7].

Іншими словами, корпоративні угоди, що преважують у більшості країн, котрі розвиваються, знаходяться десь між демократичним/ліберальним корпоративізмом, як, наприклад, у скандинавських країнах, і іншою крайністю – авторитарним корпоративізмом (на кшталт Білорусі, Венесуели тощо). У свою чергу, ліберальний корпоративізм тягне за собою сильне громадянське суспільство; авторитарний корпоративізм, де права профспілок ослаблені швидше «де факто», ніж «де юре» – слабе громадянське суспільство.

Як правило, через наявні структурні складнощі в інституціоналізації інтеграційних способів інклюзії в пострадянських країнах, процес залучення в публічно-політичну сферу набуває інкорпоративної або популістської форми.

Одна з інкорпоративних форм являє собою активізацію/розширення вже існуючих клієнтелістських мереж. Іншими словами, в цьому випадку політичне включення (інклюзія), наприклад, перехід від обмежених, олігархічних до більш широких форм громадської участі, здійснюється шляхом розширення і централізації вже доступних мереж і організацій патронажу.

В якості яскравого прикладу такого типу розвитку відносин між громадянським суспільством та державою Н. Музеліс називає Грецію, соціально-політична система якої протягом кінця XIX – середини XX ст. характеризувалася олігархічним парламентаризмом, і яка під впливом європейських інститутів поступово трансформувалася в демократію західного зразка [13].

Іншим способом залучення нижчих класів у публічну політику є використання популістських механізмів. З ідеально-типових позицій популістський спосіб характеризується створенням плебісцитарних організаційних структур. Він породжує організаційні форми, які легко підкоряються харизматичному лідеру, здатному обійти посередників і апелювати безпосередньо до «народу». Іншими словами, якщо місцеві боси клієнтелістських партій, незважаючи на їх централізовану організацію, зберігають значну частину автономії національного лідерства, засновану на здатності контролювати клієнтів-виборців за допомогою родинних зв'язків чи інших персоналізованих мереж, то в разі популізму, де партійні кадри отримують свою владу від харизми лідера, така автономія має тенденцію до зникнення.

Усе вищесказане означає, що на відміну від типової західноєвропейської траєкторії, механізми інклюзії (інкорпоративні або популістські) не відходять на задній план у міру того, як суспільства досягають більш високого рівня індустріалізації та урбанізації. Вони проявляються в тенденції до збереження або навіть домінування в різних комбінаціях, коли політичні еліти прагнуть пристосуватися до раптового і масового виходу нижчих класів на національну політичну арену в ситуації зростаючої соціальної нерівності. Той факт, що інкорпоративні способи в умовах масової політики є не настільки ефективними, як інтеграційні для підтримки добре функціонуючої парламентської демократичної системи, призводить до авторитарних рішень у той момент, коли популістські організаційні домовленості перестають працювати.

☞ Викладені вище положення приводять до таких висновків:

- інтеграційні способи громадсько-політичної мобілізації/інклюзії ведуть до формування відносно сильного громадянського суспільства, здатного відстежувати і проявити державного деспотизму;
- інкорпоративні ж способи і популістські послаблюють громадянське суспільство.

У випадку впровадження інкорпоративних способів це послаблення відбувається завдяки тому факту, що патрон-клієнтські форми представництва захищають інтереси лише меншості громадян, абсолютно ігноруючи тих, хто не хоче або не може знайти собі патронів.

У популістському випадку, особливо коли популістські лідери починають контролювати державний апарат, їх плебісцитарний стиль лідерства веде до

зниження ролі посередницьких структур, і тим самим громадянське суспільство втрачає здатність контролювати державне свавілля зверху або владу натовпу знизу.

Однак існують й інші критерії вимірювання сили громадянського суспільства. Так, Н. Бермео виділив дві умови, які величезною мірою сприяють розвитку та збереженню життєздатного громадянського суспільства, а саме:

- практики толерантності, в першу чергу з боку правлячих структур і владних політичних еліт;
- чітка, розвинена система взаємодії між сегментами соціально-політичного та економічного розвитку [7, с.242].

Особливо важливою, на його думку, є «здатність парламенту встановлювати зв'язки з громадянським суспільством» [7, с. 244].

Це дозволяє зробити висновок, що формування громадянського суспільства може відбуватися без достатньо розвиненої інфраструктури у вигляді таких «сучасних» передумов, як добре налагоджені демократичні виборчі механізми або високі соціальні стандарти. Вирішальну роль відіграє також не кількість організацій громадянського суспільства, а їх якість. Отже, чисельна слабкість громадянського суспільства в країнах, які трансформуються, тобто низька щільність, не обов'язково говорять про його функціональні слабкості: для визначення ступеня функціональної сили/слабкості громадянського суспільства необхідно навчитися оперувати поняттями «якість» і «вбудованість» – двома найяскравішими характеристиками розвиненого громадянського суспільства.

Якість – властивість, яка говорить про реальну здатність відповідних організацій бути суспільно (приватно) корисними. Вбудованість – це властивість, яка дозволяє говорити про включення громадських інститутів до публічно-політичної та економічної сфери.

Висновки і перспективи подальших наукових розвідок. Громадянське суспільство є значним і, крім того таким, що динамічно розвивається, компонентом суспільних відносин по всьому світі. Воно являє собою не тільки інститут, що слугує задоволенню нагальних потреб людей, але й потужну силу, що впливає на всі сфери життєдіяльності (політичну, економічну, духовну тощо). У той же час не можна говорити про однаковий рівень розвитку громадянського суспільства в усіх країнах. Кожна країна має свої особливості діяльності громадських інститутів та їх включення в процес публічного управління. Як довів аналіз світового досвіду, найбільш поширеними способами інклюзії інститутів громадського суспільства є інтегративний (превалює в північно-західних європейських політичних системах), інкорпоративний і популістський способи (які включають представників громадянського суспільства в публічну сферу або через вертикально організовані клієнтелістські мережі або за допомогою масової прихильності до лідера). Останні два способи є поширеними в пострадянських країнах. При цьому для визначення ступеня функціональної сили/слабкості громадянського суспільства в різних країнах дослідники використовують характеристики «якості» (на протипагу кількості) і «вбудованість» (на протипагу автономності). Якість – властивість, яка говорить про реальну здатність відповідних організацій бути суспільно

(приватно) корисними. Вбудованість – це властивість, яка дозволяє говорити про включення громадських інститутів до публічно-політичної та економічної сфери. Забезпечення розвитку цих рис є можливим через реалізацію державної політики, спрямованої на розвиток толерантності в політичній сфері, кооперації в економічній сфері і підтримці розвитку місцевого самоврядування, яке має стати джерелом для становлення горизонтальної системи включення громадян до публічно-управлінської сфери. Механізми та інструменти реалізації такої державної політики стануть предметом подальших досліджень.

Література.

1. Введение в политическую теорию : учебное пособие / Под ред. Б. А. Исаева. – СПб. : Питер. – 630 с.
2. Вебер. М. Избранные произведения / М. Вебер. – М. : Прогресс. – 1990. – 809 с.
3. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 2001. – 240 с.
4. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк. – М. : Канон +, Реабилитация. – 2009. – 400 с.
5. Манжола П. Г. Роль громадянського суспільства у легітимації політичної влади в Україні : дис. ... к.політ.н. : спец. 23.00.01 / П. Г. Манжола. – К., 2009. – 193 с.
6. Месюк М. П. Механізми регулювання взаємодії інститутів влади і громадянського суспільства: організаційно-правовий аспект: автореф. дис. ... к.держ.упр. : спец. 25.00.02 / М. П. Месюк. – К., 2014. – 20 с.
7. Шмиттер Ф. Неокорпоратизм / Ф. Шмиттер // Поліс («Политические исследования»). – 1997. – № 2. – С. 14–22.
8. Bermeo N. Civil Society after Democracy : Some conclusions . In. Bermeo, N. Nord, P. (eds): Civil Society before Democracy. Lessons from Nineteenth-Century Europe. – New York :Lanham, MD: Rowman & Littlefield, 2000. – P. 237 – 260.
9. Hintze O. The Preconditions of Representative Government in the Context of World History // in F. Gilbert, ed., The Historical Essays of Otto Hintze, Oxford University Press, Oxford, 1975. – P. 302–353.
10. Glennerster H. The Radical Right and the Welfare State // H. Glennerster, J. Midgley ; An International Assessment. – Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf, 1997. – 317 p.
11. Linz J. Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe / J. Linz, A. Stepan. – Baltimore : Johns Hopkins Univ. Press, 1996. – 479 p.
12. Mouzelis N. Modernity, Late Development and Civil Society // Civil Society: Theory, History, Comparison, ed. J.A. Hall, Polity Press, Cambridge, – 1995. – P. 224–249.
13. Mouzelis N. Modern Greece: Facets of Underdevelopment, Macmillan, London, 1978. – 222 p.